

Нотатки щодо «проблеми поколінь»

Юрій Левада

Нинішній інтерес до проблематики та механізму «зміни поколінь», як видається, пов'язано (окрім загальнотеоретичних та історичних внутрішньонаукових чинників) передовсім із певними обставинами вітчизняної історії останніх десятиліть. По-перше, з оцінкою ролі вже віджилого покоління «шістдесятників», яке нібито проклало шлях до сучасних трансформацій, але, як це найчастіше буває, не знайшло собі у них місця. По-друге, з уявленнями про чинники розвитку країни на найближчі десятиліття, тобто з питанням про те, що несе з собою «плем'я молоде, незнане». Емоційність дискусій на ці теми особливих коментарів не потребує. Ці нотатки – спроба виділити деякі моменти переведення проблеми в площину соціологічного аналізу.

Фантомні категорії

Саме перенесення на суспільні процеси понятійного апарату, характерного для розгляду «династійної» тягlosti, призводить до низки уявних конструкцій, як-от «зміна», «конфлікт», «розрив» поколінь. Свою «часову» організованість (систему зв'язків, що під час зміни «людського матеріалу» забезпечує відтворення основних суспільних структур, зокрема й нормативно-ціннісної) суспільство завдячує передовсім системі соціальних інститутів. Відповідно, суспільно значущі переміни пов'язано переважно з трансформаціями цих інститутів. «Поколінневий» складник перемін полягає в тому, що одним із їхніх чинників виявляється діяльність порівняно невеликих груп молодих людей, зорієнтованих на нетрадиційні (часто зовнішні) зразки і здатних впливати на елітарні прошарки й атмосферу суспільного життя.

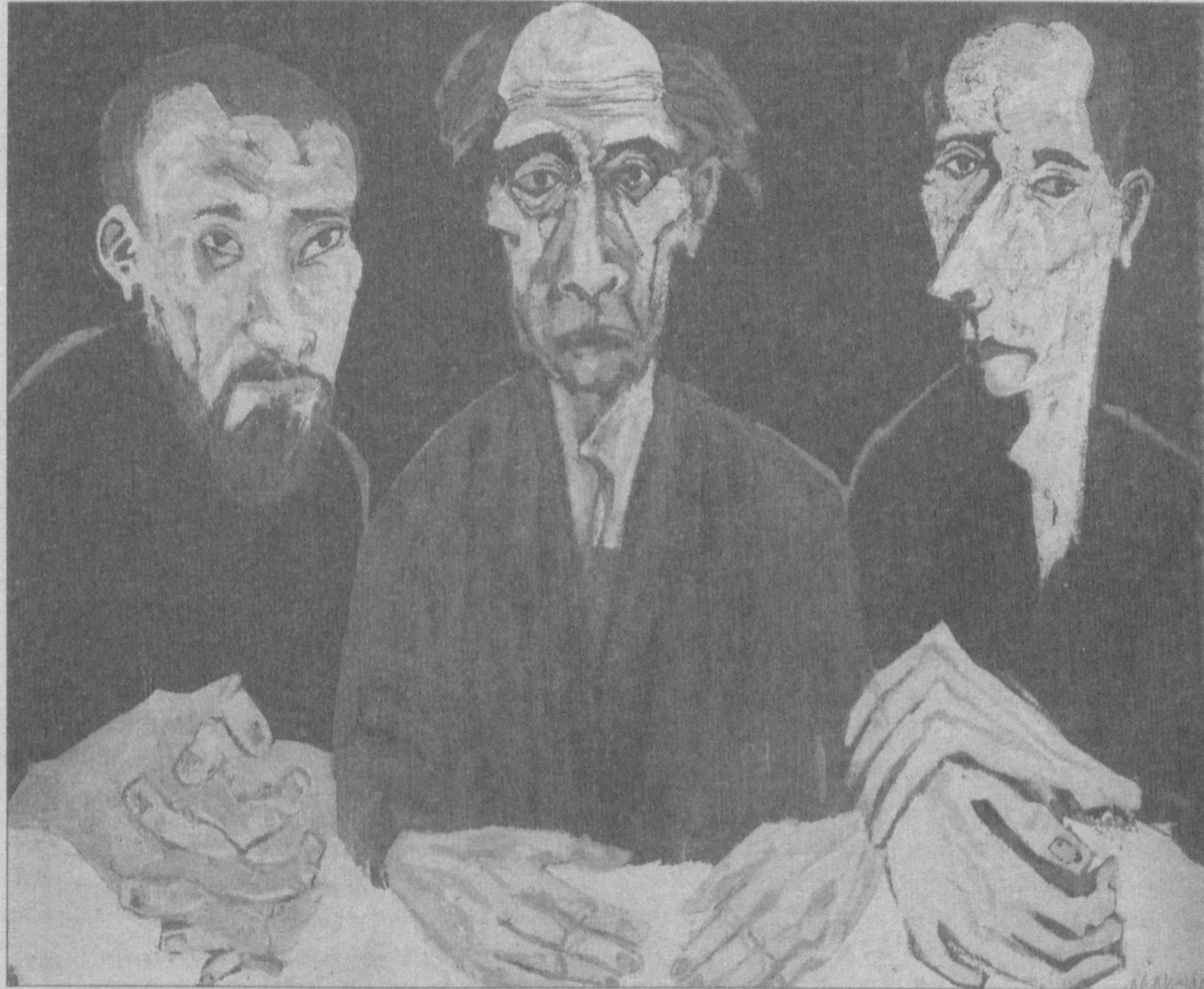
«Розрив поколінь», про який зазвичай мовиться, – це, властиво, ціннісний розкол, утілений у протистоянні невеликої, але вагомій групи панівної традиції, системі, ладу. Такий розкол уможлилювали певні обставини соціально-історичного розвитку. В Росії ми подибуємо його двічі – в XIX і XX століттях.

Славнозвісна «проблема батьків і дітей» російського XIX століття – і пов'язані в ній долі вітчизняної інтелігенції – відбиває катаклізми початкових стадій переходу традиційного російського суспільства на загальноцивілізаційний шлях модернізації. А проблема «шістдесятників» наступного, XX століття, – спроба якось посприяти поверненню країни у втрачене цивілізаційне річище. Попри всі відмінності кількісних параметрів (зокрема й тривалості існування) обох груп, кожна з них становила невелику, статистично невагому меншість і в суспільстві, й у своїх (демографічно вимірних) поколіннях. Значення діяльності кожної із цих груп добре відоме.

Річ, однак, не тільки в тім, що історичні функції згаданих груп у різних

століття почасті збігалися. Йдеться і про певну подібність у їхньому становищі щодо панівних суспільних інститутів. В обох ситуаціях «відрубні» групи протистояли жорстко та вертикально зорганізованим інституційним системам. «Вертикально» зорганізованими можна вважати суспільні

(«молодість світу»), поставала як вертикальна структура, що повсякчас виправдовує себе «заповідями основоположників» і безпомилковою доктриною. Будь-яка ініціатива стосовно перегляду «основ» (якщо, звісно, вона не виходила від непогрішного авторитету верховного лідера) була вкрай небезпеч-

Максим Кантор. Лаокоон (1991)

системи, чий опорні структури легітимізовано попередніми, доволі часто сакралізованими приписами, нормами, авторитетами, текстами. Чинну в них ієрархію авторитетів ніби обернуто в часі назад (вищим вважається давніше, «питоме»). В таких системах умовою соціалізації, показником зрілості була (чи в пізнішу пору вважалася) відданість традиціям, «батьківським заповідям», узвичаєній догматиці тощо. Звідси, природно, неминучі прагнення закритися від зовнішніх впливів і повсякчасна неохочість, страх перемін. Загрози «розриву» поколінь протистояла суворі система традиційних інститутів соціалізації та соціального контролю. Поодинокі винятки («казус Гамлета»), якщо й не були виплодом пізнішої літературної уяви, не змінювали загальної картини.

Дореформена Росія – майже ідеальний приклад такого «вертикально» зорганізованого закритого суспільства, в якому дворянство та монархія були за хранителів традиційної зашкарублості. Ясна річ, уже від XVIII століття ця закритість щораз більше перетворювалася на фантом, дедалі лицемірніший, але повсякчас відтворюваний до кінця XIX століття; всі спроби хоч трохи розхитати систему зароджувалися в різних за складом й орієнтаціями групах людей молодих і напоєних якимось «чужим» повітрям, хай навіть і книжним. Звідси й властиве тогочасній літературній ідеології уявлення про «розрив поколінь». До групи «розриву» послідовно потрапляли молоді люди, що належали десь до трьох поколінь (Герцена, «шістдесятників» і зламу XIX–XX століть).

Проте й радянська держава, всупереч власним ідеологічним вивіскам

ною ерессю, так само, як і будь-яка спроба апелювати до молодих сил (на початку 20-х років – невдале звертання Льва Троцького до революційної молоді, в 30-і роки – боротьба проти «комсомольського авангардизму», на початку 60-х років – кампанія проти «молодіжних» відхилень у мистецтві, філософії тощо). Звертання до молоді, заклики до самопожертви у воєнних і трудових умовах, муштрування та втовкмачування – все це дозволялося тільки за повного підпорядкування «вертикалі» авторитетів. (Невеличкий, але промовистий приклад: наприкінці 40-х років Александрові Фадєєву, знайомому літературному вождеві, довелося переписувати славетну вже «Молоду гвардію», аби долучити лінію «партійного керівництва».)

Тому суспільний протест, що визрівав у розхитаній системі, незалежно від напрямку – радикального чи поміркованого, лівого чи ліберального, релігійно чи національно забарвленого, – неминуче набував вигляду «розриву поколінь». Насправді, як і століття тому, йшлося не про протистояння поколінь, а про виклик окремих груп «вертикально» зорганізованих зашкарублій суспільній системі. Виразниками його виявилися тридцятилітні в 60-х і шістдесятилітні – наприкінці 80-х років.

Чи існує такий конфлікт сьогодні?

Після цих посилань на всім відомі факти можна підійти до проблеми сьогодення: чи наявний і чи можливий такий конфлікт за сучасних умов?

У нинішньому російському суспільстві можна (як відомо, зокрема, з опитувань громадської думки) виявити відмінності позицій і оцінок між різ-

ними групами, особливо між людьми старшого та порівняно молодшого віку (приміром, молодшими та старшими за 40 років). На цю тему багато написано. Проте ні «розриву поколінь», ні «молодіжного виклику» сьогодні начебто не існує, важко вгледіти й підстави для його виникнення в осяжному майбутньому. Пояснення цьому можуть бути такі:

- замкнуту, «вертикальну» структуру суспільства назавжди зруйновано в минулому десятилітті. Хоч якими були катаклізми й суперечності колишніх переломів, але окреслилися певні контури суспільства, змусило послуговатися не традиційними, а сучасними референтами;
- значна частина населення, передовсім молодь, сприймає нинішніх можновладців (або частину з них) як речників, а то й ініціаторів модернізаційних перемін¹;
- влада в країні належить представникам покоління, умовно кажучи, п'ятдесятилітніх (45–55 років) – «наймолодшого» з поколінь, котрі реально можуть претендувати на владу («покоління батьків»). Жодні зрушення групового чи персонального ґибу цього становища не змінять. Усі конфлікти та хилитання курсу, хоч якими серйозними вони виявляться, можуть відбуватися лише всередині цієї поколінневої групи та цієї владної еліти;
- нарешті, в суспільстві майже відсутня «зовнішня» опозиція щодо владної групи та її формального лідера (президента). Діють лише різні групи тиску на структури влади.

Молодь у суспільстві: функція та претензії

Відомо, що у середньовічному суспільстві соціальні позиції (статус, статки, привілеї, обов'язки) часто-густо успадковували в 16–20 років. Соціальний статус батька (та відповідні норми поведінки, цінності, зв'язки тощо) автоматично переходили синові. У сучасному суспільстві, за інших вікових параметрів людського життя, покоління зв'язані між собою радше «внапуск», аніж «устик», тобто назагал досить довго співіснують і впливають одне на одне. Для такого суспільства характерна взаємодія представників трьох поколінь – «дітей», «батьків» і «дідів». Із цим, зокрема, пов'язане і чимале збільшення періоду соціалізації (до 25–30 років у минулому XX столітті). Тому соціальні позиції (влада, авторитет тощо) переходять «у спадок» радше не від «батьків» до «дітей», а від «дідів» до «батьків» (певною мірою і до «матерів», але це інша проблема), тобто, умовно кажучи, не від «сорокалітніх» до «двадцятилітніх», а від «шістдесятилітніх» до «сорокалітніх» (зрозуміло, що де 40, там і 45–50 років).

А це означає, що «обличчя» суспільства в перспективі кожне покоління сьогоденних молодих людей зможе визначати тільки по тому, як перестане бути молодим, перейшовши у статус «батьків».

¹ Скажімо, за одним із опитувань (лютий 2002 року) президентську партію «Єдина Россия» вважають речником демократичних цінностей куди частіше, ніж будь-яку іншу.

Сказане підводить нас до питання місця та функції «молоді» як специфічної групи у процесах соціального відтворення за сучасних умов. Власне, за інших умов про таку проблему й таку функцію просто не йшлося: молодь – порівняно недавня соціальна категорія, майже ровесниця ХХ століття, продукт уже згаданої розтягнутої соціалізації. Соціальна статистика зараховує до неї осіб віком 15–24 років, це десь 16–17% російської людності. На відміну від інших категорій населення вона має статус універсальної та минулої (всі «пройдуть» через молодіжний статус, і ніхто не зможе в ньому залишитися). В цій категорії неминуче зосереджено

найбільші соціальні й особисті надії, ілюзії, прагнення.

У знаменитих переворотках і катаклізмах минулого молодь, найменше обтяжена традицією, «палкі голови», перейняті патосом змін і перебільшеними очікуваннями щодо їхніх наслідків, поставали носіями нових соціальних сподівань та ілюзій, самовідданими борцями проти «старих» порядків тощо. Зазвичай саме вони виявлялися першими жертвами розчарувань і «стабілізаційних» акцій, але подеколи і їх знаряддям.

Колись Жан-Поль Сартр зауважив, що «культурна революція» у Китаї середини 60-х років була своєрідним бун-

том «дідусів», тобто ортодоксів революції, проти «батьків»-опортуністів, здійснюваний руками «онуків» – хунвейбінів і цзаофанів, «молодих гвардійців» і «бунтарів», які чинили масові розправи з небажаними діячами. На деякі аналогії отаких «поколінневих ситуацій» можна натрапити і в історії ідеологічних кампаній радянських часів, приміром, на початку 30-х чи наприкінці 40-х років, коли молодь, студентів використовували для зорганізованого партійною владою цькування «ухильників», «космополітів» тощо. Політична наївність, беззастережна довіра молодіжних активістів до влади та «батька народів», утім, не без присутності кар'єрних мотивів, правила за неодмінну умову таких акцій. Щоправда, на відміну від китайської ситуації, тут йшлося в принципі радше про розправи з «ортодоксами» та «старими кадрами» задля зміцнення влади державних прагматиків.

«Вбудовані» в сучасні суспільні інститути механізми перемін практично унеможливають (чи роблять вочевидь неефективними, а тому мало-ймовірними) нищівні катаклізми. Відповідно, втрачають сенс як «авангардистські» фікції, так і жертвні ролі молоді у суспільних переминах. І в нашій сьогодиншній ситуації, принаймні натеper, внутрішньо- та навколовладні інтриги не потребують апеляції до молодіжної, та й жодної іншої масової підтримки.

Що ж до власне «молодіжних» виступів і «бунтів» останніх часів (другої половини ХХ століття, наприклад, знаменитої хвилі 1968 року), то їх безпосередньо було спрямовано головно на вирішення суто «молодіжних» проблем, тобто на розширення можливостей (часових і нормативних) продовженого дитинства, на присвоєння атрибутів «дорослого» світу як елементів гри, розваги. Ясна річ, цілком інше значення мають, приміром, студентські демонстрації з вимогами підтримки освіти, надання праці тощо.

Протягом ХХ століття молодіжні виступи, рухи, організації діяли під різними прапорами, переважно радикальними й екстремістськими – від комуністичних і ліворадикальних до націоналістичних, фашистських, релігійно-політичних (на кшталт бірманської «армії бога») і таке інше. Гарячковий ентузіазм і максималізм вимог нерідко поєднувалися при цьому з гранично спрощеними критеріями, фанатизмом, етичним утилітаризмом, безкомпромісністю та жорстокістю щодо реальних чи надуманих супротивників тощо. Та й готовість повалити старі звичаї чи авторитети часто-густо оберталася схиланням перед «новими» ідолами. Це стосується і наголошено «правильних» рухів («зачесані» під державного лідера хлопчики-дівчатка на протигагу «розпатланим»). Таку дзеркально-перевернуту модель молодіжних бунтарів минулого століття не раз використовували передовсім «партії порядку», різні за гаслами та близькі за способами дій. Не важко помітити, що до таких феноменів належать нещодавно посталі «идуцце вместе».

За відомою характеристикою Маргарет Мід сучасна цивілізація перспективна, спрямована у майбутнє, тому у ній старші покоління буцімто вчать у молодших. Це міркування, очевидно,

потребує певних застережень. Старші, а власне, й усі «навчаються», а радше, либонь, «перехоплюють» від молоді (якої дедалі меншає, але яка щораз довше і, очевидно, потужніше впливає на суспільство) певні елементи стилю, поведінки, мови, моди тощо, ймовірно, і своєрідну «енергетику» чину, але переважно чину *ігрового*. У «дорослий» світ із підліткового перейшли спорт, зокрема «глядацький», туризм, «ігровий» секс тощо. Колись доводилося писати, що, граючись із дітьми, дорослі водночас «грають у дітей». Визнаючи молодіжну субкультуру (світ «продовженого дитинства»), милуючись нею чи навіть нарікаючи на неї, ми ніби бавимось у підлітків. Звісно, в нормальному стані дорослі не стають ані дітьми, ані підлітками, але тільки вибудовують паралельний, ігровий світ нарівні з «серйозним» світом роботи, родини, соціальної відповідальності та зобов'язань.

Співвідношення цих світів аж ніяк не стабільне. Суто ігровий спортивно-глядацький шал уже віддавна отримав вагомий економічний зв'язок (тоталізатор, реклама), а останнім часом набув здатності «запускати» механізм масової і навіть міждержавної соціально-політичної істерії. Нещодавній приклад – мобілізація «патріотичних» пристрасей у Росії довкола зимових Олімпійських ігор 2002 року, що імітувала гірші зразки «холодної війни»². Річ аж ніяк не у масовій цікавості до змісту тих чи тих змагань чи до суддівських оцінок. Навколоспортивні (глядацькі) пристрасі, як виявляється знову, легко вкладаються в річище агресивно-ображеного протистояння «чужим», «Заходу», «змові» тощо. Всі ці психологічні моделі, що відпрацювали своє за радянської епохи (хто не пам'ятає настанов на кшталт: «Эй, вратарь, готовься к бою...»), очевидно, зберігають «боездатність».

Ось чому жодні, навіть найдокладніші, дані про настрої, цінності, настанови сьогодиншньої молоді не можуть відслонити нам картину «завтрашнього» суспільства, якщо залишається неясним, у які соціальні рамки виллються інтереси й енергія молодих. Інакше кажучи, річ не так у дорослішанні сьогодиншньої молоді, як у «дорослішанні», формуванні інституційної зрілості *суспільства*. Претензійно-заявлені гасла на кшталт «молодь – наше майбутнє» фальшиві. Насправді «наше» (суспільства) майбутнє – це те, що соціальні інститути й обставини зроблять із *колишньої молоддю*. Тільки за умов розвинутого, соціально «зрілого» суспільства підлітковий чи юнацький примітивізм (байдуже – примітивно-бунтарський чи примітивно-патерналістський, вождистський, ксенофобський...) може поступитися «дорослим» формам соціальної активності та відповідальності. За відсутності таких умов виникають «старечі» відтворення такої самої «підліткової» наївності, залежності, жорстокості, безвідповідальності, але вже в закостенілих (чи склеротичних) державно-бюрократичних конструкціях. □

² Згідно з дослідженнями ВЦІОМ (лютий 2002 року), 75% опитаних – без помітної відмінності за віком і рівнем освіти! – цікавилися не майстерністю атлетів, а лише успіхами російської команди.

2003, ч. 165, серпень

У «Темі» серпневого числа Людмила Таран друкує стерильне інтерв'ю з Валерієм Шевчуком – «творчою особистістю рідкісного типу у нашій культурі», як каже авторка, не полемізуючи з ним, хоч і не погоджуючись із огульною оцінкою Соломії Павличко й Григорія Грабовича і тотальним запереченням фемінізму.

Літературну частину представляють: Теодозія Зарівна (повість «Дівчинка з черешні»), Ярослав Павлюк (оповідання «Гладіатор»), добірки поезій Володимира Базилевського й Олександра Стернічука.

У своїй рубриці «Українська готична новела» Юрій Винничук поміщує твір Володимира Короленка «Судний день або Йом-Кіпур» і пише до нього передмову.

Тут-таки Володимир Карвацький, зосередившись на Винничуковій книжці «Вікна застигло часу», зауважує «непроминальну значущість цього твору, принаймні для автора» і пророкує, що «Винничук, безумовно, стане одним з перших галицьких письменників-мільйонерів».

Євген Баран відгукується на роман Володимира Єшкілева «Патос», стверджуючи: «Єшкілев – це загальний стан української літератури... з її трагедійно-комічною розірваністю між естетичною свободою й національним служінням».

ч. 166, вересень

Закони фізики стверджують: аби набрати інерції, треба від чогось добряче відштовхнутися. Тямлячи це, редакція вирішила вчинити дослівно, обравши за штовхальну силу Шевченківського лавреата Анатолія Дімарова. Що там ка-

зати, – вибір насправду фундаментальний: розмовляючи з Теодозією Зарівною, маститий метр не розмінюється на дрібниці, тож на запитання: «Від цього приміщення ви і відштовхуетесь на початку?» впевнено відповідає: «Я завжди відштовхуюся від життя». В яке «нікуди» віднесе інерція такої сюрреалістичної розмови, можна лише здогадуватися.

У рубриці «Проза» – Микола Вінграновський із (ні, це не «дежа вю», датовано 2003 роком) повістину «Манюня». З цим зразком добротного «шістдесятницького» стилю сусідує химерний роман Олександра Денисенка «Містич»: розбитий на маньєристичні «оглави» драглистий текст, що зраджує вплив Валерія Шевчука. Втім, автора це навряд чи рятуне.

На сторінках, відведених поезії, Софія Майданська, довго не думаючи, звертається відразу «До вічності...»; приземленіший Василь Махно, на протигагу сусідці, потребує для надхнення засісти в якомусь «китайським ресторанчику ім'ям», «у корчмі», а чи «кав'ярні Starbucks», цмулячи як не вино, то бодай каву. Поезію, згодом, слід шукати десь у проміжку між теологією першої та богемністю другого.

Серед інших літературних публікацій числа – рання проза Валерія Шевчука, ґрунтовно відкоментована ним-таки, дві готичні новели Павла Федюка. «Піруети на лезі мети» Андрія Лісового супроводить претензійна передмова Андрія Підпалого, в якій автор намагається утвердити існування з 90-х років київського поетичного неоавангарду (бува й таке!) в особі «спочилих у Музі» Бриниха і Кубая та їхніх нині сухих і мало знаних спадкоємців.

Крім того, часопис публікує чергову «спробу» психологічного експеріменту Степана Процюка «Любити і ненавидіти», «Не зовсім мандрівні нотатки» Людмили Таран. Михайло Москаленко аргументовано полемізує з Романом Корогодським щодо того, яким було справжнє обличчя Віктора Петрова – письменника і самозваного неокласика, історика й археолога, таємного агента НКВД-МГБ-КГБ, зрештою, як виявляється, коханця дружини Зерова.

В опублікованій у цьогорічному числі 7-8 «Критики» (с. 4) анотації торішнього 3-4 числа «Пам'яток України», в якому чільне місце відведено розповідям про редакційну експедицію 2002 року на Берестейщину, ненароком спотворено прізвище Наталки Бабіної, чий есей «Тут була Україна» вміщено в анотованому випуску журналу. Це тим прикріше, що, як нам повідомили, й сама експедиція

стала можливою завдяки сприянню цієї української письменниці з Берестейщини (нині мешканки Мінська). Втім, що це зовсім не спеціальний недружній жест щодо «Пам'яток», видно зі спотворення імені автора «Критики» Костянтина Москальця на обкладинці того самого числа, де його без вагомих причин названо Олександром. Перепрошуємо за помилку.